

لقمان بایمت‌اف

پژوهش در جغرافیای تاریخی خجند در ایران

یکی از موضوعات بسیار مهم که دانشمندان و محققان ایرانی به تحقیق آن توجه خاصی دارند، بررسی مسائل جغرافیایی تاریخی ولایات و شهرهای ماوراءالنهر است. خجند به عنوان یکی از شهرهای کهن و سابقه‌دار ماوراءالنهر همیشه مد نظر محققین پژوهشگران ایرانی بوده است.

مقاله خجند که در لغتنامه علامه علی اکبر دهخدا به طور بسیار موجز آمده (۱) در واقع تاریخ و جغرافیای تاریخی خجند را شامل می‌شود. معرفی معنی اصطلاح خجند در بررسی مسائل جغرافیای تاریخی این شهر از فرهنگنامه‌ها و دانشنامه‌های مختلف، مانند: برهان قاطع، غیاث اللغات، فرهنگ آندراج، انجمن آرای ناصری، قاموس ترکی سامی و نیز از اطلاعات آثار تاریخی و جغرافیایی از قبیل مسالک و الممالک استخری، حدودالعالم، تاریخ سیستان، معجم البلدان یا قوت حموی، نزهة القلوب حمدالله مستوفی قزوینی، مجمل التواریخ والقصص، فارسنامه ابن بلخی، تاریخ حبیب السیر خواندمیر، شرفنامه منیری و غیره... استفاده شده است. (۲) و از تحقیقات علمی، به کتاب سرزمینهای خلافت شرقی لسترنج، ارجاع داده شده است. (۳) چنان که دیده می‌شود اساس منبع‌شناسی تاریخ خجند لغتنامه گرچه بسیار مختصر است، ولی قابلیت اطلاع رسانی آن راجع به تاریخ و مسائل جغرافیایی تاریخی خجند، در مقایسه با دایره المعارفهای مهم عصر خویش، حتی با دایره المعارف بزرگ شوروی و برخی از نوشته‌های کلی محققین تاجیک، بیشتر و مفیدتر است. در ضمن مطالب مربوط به خجند که در دایره المعارف ادبیات و صنعت

تاجیک که تقریباً بعد از ۵۰ سال بعد از لغتنامه دهخدا تدوین شده، از این لحاظ در حد پایین‌تر قرار دارد. در دایره المعارف‌های تاجیک نه تنها از اطلاعات منابع و ماخذ به طور کامل بهره نگرفته‌اند، بلکه از مطالب لغت نامه علامه دهخدا، چنان که باید، مورد استفاده قرار نگرفته است.

البته هم اکنون بدلیل پیشرفت علم تاریخ نگاری تاجیک، به خصوص بخش خجند شناسی اطلاعات کلی لغتنامه دهخدا در مقایسه با تألیفات سالهای اخیر، معمولی‌تر است، اما با وجود این، باید در نظر داشت که مطالب مربوط به خجند و جغرافیای تاریخی آن در لغتنامه استاد علی اکبر دهخدا، در تاریخ نگاری خجند از جایگاهی ویژه برخوردار است.

در میان همه مقالات که درباره خجند و مسایل جغرافیایی تاریخی آن در ایران نوشته شده، مفاد انتقادی استاد محمد قزوینی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. مقاله مذکور «خجند و خوقند» نام دارد که در مجله «یادگار.ش ۲ ج. ۳» به چاپ رسیده است. هدف اصلی نگارش مقاله مذکور در واقع اصلاح اشتباه آقای صدر هاشمی در تعیین جایگاه جغرافیایی خجند است. آقای صدر هاشمی در مقاله خویش، «خجندیان در اصفهان» (مجله یادگار.ش ۱، سال سوم) (۴)، خجند و خوقند را یکی پنداشته است که استاد قزوینی این اشتباه را در سه صفحه نقد کرده است (۵). وی تفاوت میان خجند و خوقند را بر اساس اطلاعات جالب و دقیق یادآور شده و ضمن معرفی شعر خجند، تأکید بر برتری تاریخ خجند نموده و از جمله نوشته است: «خجند و خوقند که هر دو امروز هم به همین اساس در ترکستان غربی روس باقی‌اند و اتفاقاً هر دو نیز از بلاد قدیمی هستند، بلکه با یکدیگر فرق دارند، با این تفاوت که در قدیم شهرت و اعتبار و آبادی خجند به مراتب از خوقند بیشتر بوده و امروز امر بکلی برعکس است». مطالعه جغرافیای تاریخی خجند برای محققین، از جمله به پژوهشگران خجندشناس معاصر نیز از فایده خالی نخواهد بود.

نوشته‌های محقق برجسته ایرانی، دکتر محمد جواد مشکور دربارهٔ جغرافیای تاریخ خجند و ولایات همجوار آن که در واقع بخش کوچکی از کتاب معروف ایشان «جغرافیای تاریخی ایران باستان» (بخش ولایت فرغانه) می باشد، بدون شک یکی از مهمترین تحقیقات در این زمینه است. (۷) تحقیق دکتر مشکور با وجود این که موجز است، ولی بر اساس منابع و مآخذ دست اول معتمد که در معرفی شهر خجند مورد استفاده قرار گرفته است که می توان از تالیفات ابن حوقل، کتاب حدود العالم و از تحقیقات محققین روس، مینورسکی را نام برد. این بررسی از لحاظ علمی و صحت اطلاعات، یکی از پژوهشهای بسیار مهم و ارزنده‌ای است که در ایران انجام شده است. (۸)

جغرافیای تاریخی ولایت فرغانه که در مجموع به معرفی شش شهر آن «کاسان، قبا، نسائییه، خجنده، اوش، اوزگند» که در کتاب دکتر مشکور آمده است، برای تحقیق و بررسی مسایل جغرافیایی تاریخی خجند و اطراف آن بسیار ارزشمند است. (۹)

یکی از ویژگیهای محققین و پژوهشگران ایرانی که تا دههٔ ۷۰ هجری/دهه ۹۰ قرن ۲۰م. مسایل تاریخ و جغرافیایی تاریخی خجند و عموماً ولایت ماوراءالنهر را بررسی کرده اند، محدودیت اطلاعات تاریخی آنان می باشد، یعنی اغلب محققین ایرانی در بررسی تاریخ و جغرافیای تاریخی ولایت ماوراءالنهر اساساً محدود به اطلاعات منابع و مآخذ عربی و فارسی قرون وسطی و احیاناً به برخی از تحقیقات دانشمندان اروپایی شده اند. اغلب آنان به علت ندانستن زبان روسی از تالیفات دانشمندان روسی بهره نبرده اند. عدم اطلاعات محققین ایرانی از دستاوردهای علمی و پژوهشی دانشمندان شوروی سابق تا حدودی به محتوای تالیفات و تحقیقات آنها تاثیر گذاشته است. از دیگر ویژگی تالیفات و تحقیقات محققین ایرانی، بسیار مفید بودن مطالب آنان است. همهٔ تحقیقات و تالیفات محققین ایرانی در زمینه تاریخ و جغرافیای تاریخی ولایات ماوراءالنهر، از جمله خجند به طور مختصر بیان شده و در

عین حال از لحاظ زمان تاریخی و اساساً دوران قبل از اسلام و بعد از اسلام را شامل شده‌اند. درباره تاریخ و جغرافیای تاریخی قرون ۱۳-۹ هـ/۱۹-۱۵ م. خجند و ولایت همجوار آن مطالب چندان جالب توجه را نمی‌توان به دست آورد، ولی با وجود این پژوهندگان ایرانی سعی کرده‌اند تا در بررسی مسایل تاریخ و جغرافیای تاریخی ولایات ماوراءالنهر از جمله درباره خجند سهمی داشته باشند و موفقیت آنان در این بخش علم تاریخ نگاری در مجموع مفید به نظر می‌رسد. از این رو، تحقیق و آشنایی دانشمندان و مورخین تاجیک با دستاوردهای علمی و دیدگاههای محققین ایرانی از فایده خالی نخواهد بود.

منابع و ماخذ

۱. ر.ک ذیل مقاله «خجند» لغتنامه دهخدا
۲. همان منبع
۳. لسترنج گ. - جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی. ترجمه محمد عرفان. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۷، ص ۵۱۰، ۴۹۱؛ اقبال، عباس - تاریخ مفصل ایران، از استیلای مغول تا اعلان مشروطیت، جلد اول، از حمله چنگیزخان تا تشکیل دولت تیموری، مؤسسه انتشارات امیرکبیر. تهران ۱۵۳۶، ص ۳۴، ۲۶-۳۶؛
۴. ر.ک: صدر هاشمی، محمد - خاندان خنجدی در اصفهان. یادگار، سال سوم، شماره ۱ (شهریور ۱۳۲۵)، صص ۱۰-۳۱.
۵. قزوینی، محمد - خجند و خوقند، یادگار، جلد سوم، شماره ۲، صص ۲۳-۲۶؛
۶. قزوینی، محمد. خجند و خوقند. یادگار، جلد سوم، شماره ۲، صص ۲۳.
۷. جواد مشکور، محمد - جغرافیای تاریخی ایران باستان. ۱۳۷۱، صص ۸۲۳-۸۲۴؛
۸. همان جا.
۹. همان جا.